

С.Г. Караконисова*, П.П. Солощенко

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: salta-nigman@mail.ru, p_soloschenko@mail.ru)

Қазақстанның өркениеттік даму перспективаларын философиялық тұрғыдан ұғыну контекстіндегі жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтар

Мақалада жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтар қоғамдық прогрестің іргелі дүниетанымдық негізі ретінде қарастырылатын Қазақстанның өркениеттік даму перспективаларына философиялық талдау ұсынылған. Өткеннің рухани мұрасына көз жіберу арқылы және қазіргі қазақстандық философтардың философиялық ізденістеріне тоқтала отырып, авторлар қазіргі қазақстандық қоғамның рухани жаңғыру векторын айқындайтын идеялардың терең гуманистік мазмұнын ашуға тырысқан. Әлеуметтік-гуманитарлық білім өкілдерінің негізгі міндетіне өркениеттік дамудың басқа іргелі стратегиясын ұсына алатын, әлеуметтік өзін-өзі ұйымдастырудың жаңа әдіснамасын жасау, оны жүзеге асыруға мүмкіндігінше көп адамдардың белсенді саналы белсенділігін ескеру жатады. Мемлекеттің ұлттық саясатын ғылымның теориялық және әдіснамалық жетістіктеріне сәйкестендіру қажеттілігі негізделген. Жаһандық тұрақсыздық жағдайында дамудың идеологиялық және рухани-адамгершілік бағдарларын іздеудің маңыздылығы атап өтілді. Авторлар осы ізденісте іргелі бағыттардың бірін, атап айтқанда, жаңа әлеуметтік институттардың қалыптасуы үшін, Қазақстан халқы ретінде жаңа этномәдени бірегейлікке ие болу үшін өз негіздерін айқындауды көрсетті. Сонымен қатар Әбу Насыр әл-Фарабидің қазіргі заманғы жалпыадамзаттық өркениеттік дамудың сұраныстары тұрғысынан да, сондай-ақ қазақстандық қоғамның әлеуметтік жаңғырту процесінің рухани-адамгершілік құрамдас бөлігін жаңартудың әдіснамалық негіздерін іздеуі тұрғысынан да зор маңызы бар мұрасы қарастырылған. Қазақстандық философ Б. Қасеновтің шығармашылығы зерттелген, оның негізінде Қазақстандағы әлеуметтік өзгерістердің, жаңа қазақстандық бірегейлік пен жаңа қазақстандық патриотизмнің қалыптасуының негізі ретінде «намыс» ұғымы жатыр.

Кілт сөздер: Қазақстан, өркениеттік даму, жалпыадамзаттық құндылықтар, ұлттық бірегейлік, патриотизм, әлеуметтік белсенділік, өзін-өзі ұйымдастыру, намыс, ұлттық сана, өзін-өзі тану.

Кіріспе

Қазіргі Қазақстан тұрақты өркениеттік дамудың пайдасына стратегиялық таңдау жасай отырып, өзінің әлеуметтік тәжірибесінде жалпыадамзаттық құндылықтар мен ұлттық мүдделерді органикалық түрде біріктіруге ұмтылады. Жалпыадамзаттық мәндердің өлшемдері әмбебап болып табылады және ол өзінің терең сарқылмас қорымен оны өзі өмірінің негізгі бағыты ретінде таңдайтындарға барынша жоғары талаптар қояды. Бұл ретте осы дүниетанымдық талаптың жеңілдеуін, оның таптық, корпоративтік мүдделерді ғана көздеп өзінің құндылығын төмендетпеу аса маңызды. Жалпыадамзаттық құндылық ретінде барлығының және әрқайсысының мүдделерін ескерудегі жалпы, әмбебап адами қабілеттілікті мойындай отырып, біз өркениеттік даму процесінде жалпыадамзаттық құндылықты ұлттық құндылықпен байланыстыра аламыз. Жалпыадамзаттық құндылықтың ұлттық құндылықпен арасындағы айырмашылықты еңсеру тек өзін-өзі тану жолында ғана мүмкін болады. Шынайы өзін-өзі тану адамға оның әлемдегі алатын нақты орнын көрсетіп, өзінің өзімшілігін жеңуге көмектеседі. Өзін өзі тануды тереңдету арқылы барлық адамдар мен халықтардың тең құндылығын түсінеді [1]. Ал бұл түсініктердің қорытындысына адамның өзінің ерекшелігін бекемдеуі, өз өзімен болуға деген ұмтылысы жатады. Тек өзінің табиғатын танығанда, өзінің мәнін жан жақты айқын және толыққанды түсінгеннен кейін ғана адам өзін де, өзгелерді де алдамай, тіпті өз-өзіне қайшы келмей, бірегей ерекшелігі болып қала алады. Өзін-өзі тануға негізделген бірегейлікке қол жеткізгеннен кейін ғана біз өзіміздің шынайы өркениеттік мақсатымызды жүзеге асыратынымызға сенімді бола аламыз.

М.К. Мамардашвилидің айтуынша, өркениет тек ондағы адам белгілі бір қызмет түрін игеру үшін жеке күш-жігерде әлеуметтік қажеттілікті жүзеге асыру қабілетін дамыта алғанда ғана «еркін

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: salta-nigman@mail.ru

өндірушілер қоғамы» дәрежесіне жете алады. Декарттың адамзаттың өмір сүруі мен ойлау арасындағы ажырамас байланыс туралы идеясын түсіндіре отырып, М.К. Мамардашвили осы «мен дегенім» тікелей айқын болмыста әлемде болып жатқан барлық нәрсенің адамның өз іс-әрекетіне белгілі бір тәуелділігі анықталып қана қоймай, кез келген ойға қонымды білім үшін анықтықтың бастапқы нүктесі екенін көрсетеді. «Осы тұрғыдан алғанда, «мен ойланамын, мен өмір сүремін, мен жасай аламын» деп айта алатын тіршілік иесі — ол адам ретінде әрекет ете алатын, бір нәрсеге жауап бере алатын және соны білетінін түсінетін әлемнің шарты мен мүмкіндігі» [2; 393].

Бұл қағида адам ойлауының әлемді қалыптастыруға қатысуын онтологиялық тұрғыдан негіздейді. «Мен істей аламын» принципінен бас тарту «тек мен ғана істей алмаймын» принципінің үстемдігіне әкеледі, өйткені онда қызметтік бастау адамның өзіне емес, кез келген адамның біріне тиесілі болып қалады. Яғни әрекет ету мүмкіндігі мұндай жағдайда «өзін-өзі басқарып әрекет ете алатын, мен үшін жұмыс істейтін механизмді» қабылдап танумен байланысты болады. Ал ойлаудың дербестігі принципі «мүмкіндік менің жеке еңбегім және оны босату мен дамытуға деген рухани күш-жігерім болған жағдайда ғана жүзеге асырылуы мүмкін (бұл, әрине, бәрінен де қиын)» деп тұжырымдайды [2; 394]. Тек осылай ғана біздің қызметіміз ғаламдағы қажетті элемент болып табылады, мұнда айналада болып жатқанның бәрі «қайтымсыз емес, түпкілікті емес, бүтіндей және толығымен берілмеген болып шығады. Басқаша айтқанда, үмітсіз емес. Мәңгілік қалыптасу үстіндегі әлемде мен үшін және менің іс-әрекеттерім үшін егер Мен бәрін басынан бастауға дайын болсам, өзімнен бастауға дайын болсам, әрқашан орын болады екен» [2; 394].

М. Мамардашвилдидің айтуынша, адамзат болмысының барлық проблемасы — біз үнемі ойланып бағамдауға және шешім қабылдауға болатын жағдайда болуымыз керек. Өркениеттік жай күй — бұл біздің ойлау қызметіміздің шынайы нақты жағдайға сәйкес келуін білдіреді. Сондықтан өркениет ойлауды жүзеге асыру үшін шарттар мен жағдайларды қамтамасыз етудің ерекше тәсілі болып табылады. «Ол нақты мән мағыналар мен мазмұннан алшақтау жүйесін қамтамасыз етеді. А. сәтінен басталған ойымыз келесі Б. сәтінде ойға айналатындай мүмкіндікті беретін және жүзеге асыратын кеңістікті құрайды. Немесе А. сәтінде басталған адамзаттың жай күйі В. сәтінде адамзаттың толық жай күйіне айналуы керек» [2; 398]. Өркениет «жариялылық, талқылау, өзара төзімділік, ресми заңнама тәртібі» болып табылатын «ойлаудың біртұтас кеңістігінің соқпақтарын» салады. Заңдар оларды қорғауға дайын еркін адамдар болған кезде ғана болады. Өркениет біреудің рақымына, идеясына немесе ізгі ниетіне негізделген емес, тәртіпті реттелген, құқықтық мінез-құлықтың ресми тетіктерін қамтиды. Бұл әлеуметтік, азаматтық ойлаудың шарты болып табылады.

Өзін өркениетті болуға шақыру бізге бұрыннан бар тәжірибе тұрғысынан шешілмейтін болып көрінетін проблемалық жағдайдан шығуға шақырудан басқа ештеңені білдірмейді. Адамдардың өркениеттік өзара іс-қимыл актісі болуы үшін мәдени-құқықтық, жағдаяттан жоғарғы белсенді мінез-құлықты игеру қажет. Адам табиғатының «табиғи жабайы табиғатының» көріністеріне қарсы тұруға болады, ол өте байсалды формаларды қабылдай алады, ол тек өз ақылымен ойлауға құқығы бар және оны жүзеге асыратын азаматты тәрбиелеу арқылы ғана мүмкін болады. Өркениеттік дамудың нәтижесі ретінде құқықтық тәртіп мүмкін, өйткені заң өздігінен емес, адами индивидтерде және олардың өз ісін түсінуде болады. «Индивидті айналып өту мүмкіндігі адамның гуманистік қалауы мен қамқорлығына байланысты емес, болмыстың, өмірдің өзгермейтін құрылымына байланысты алынып тасталады. Тек индивидтердің маңызды тендік деңгейінде ғана бір нәрсе пайда болуы мүмкін» [2; 401].

Қазіргі заманғы Қазақстандық қоғам үшін осы аса маңызды міндеттерді шешуде халқымыздың рухани мұрасына жүгінбей-ақ жасау мүмкін емес. Рухани мұраға жүгініп үндеу қазақтың зияткерлік мәдениеті әлемін өзінің ұлттық ерекшелігі бар және әлемдік философиялық оймен диалогқа түсетін мәдениет ретінде жаңа көзқарас пен түсінуді қажет ететін қазіргі заманғы қазақстандық қоғам мен мемлекет үшін аса маңызды мәнге ие. Қазіргі заманғы қазақстандық философтар қазақ халқының дәстүрлі құндылық-семантикалық бағдарлары мен рухани мұрасына қайта оралу қазақстандықтардың ұлттық сана-сезімін қалыптастырудың мәдени-тарихи өзегіне айналатынын және Қазақстан Республикасының азаматтығын қалыптастыруда аса маңызды рөл атқаратынын айқын түсінеді. Ғылыми қоғамдастықтың осы процестеріне белсенді ықпал ету қажеттілігін мойындай отырып, Қазақстанның жетекші философтарының бірі А.Н. Нысанбаев былай деп жазды: «Біз не мұра етеміз, мұраның ақиқаты қандай деген сұрақтың өзі мұраның онтологиясы туралы ойлануға мәжбүр етеді. Сондықтан мұраға қатысты әдіснамалық ұстанымды әзірлеу қажет, оны өткен тұрғысынан емес, қазіргі көзқарас тұрғысынан қарастыруды талап етеді» [3; 28]. Бұл ретте мәдени мұраны танымал ету

тек дескриптивті емес, тиімді болуы керек». Бұл үшін «бүгін құрылған қазақстандық гуманитарлық қорда рухани-адамгершілік стратегиясының үлгілері бар» [3; 33]. А.Н. Нысанбаевтың пікірі бойынша, мемлекет көлемінде рухани мұраны өзінің өзіндік санасын дамытуда белсенді пайдаланатын еркін шығармашылықты тұлғаны қалыптастыруды жүзеге асырмай, Қазақстанның ішкі тұрақтылығы мен қауіпсіздігіне қол жеткізуге сенімді бола алмайды.

Зерттеу әдістері

Біздің жұмысымызда логикалық және тарихилықтың бірлігі әдісі қолданылды. Зерттелетін пәннің өмір сүруінің тарихи процесінде кейбір тұрақты құрылымдардың қалыптасу кезеңдерін және олардың өздерінің дербес негізінде көбею кезеңдерін бөліп көрсету керек, бұл жүйелердің жұмысымен қатар олардың даму процестерін де қамтиды. Зерттеудің бұл логикалық компоненті қазіргі уақыттағы жүйенің көбеюіне ғана емес, сонымен бірге оның шығу тегі мен болашақтағы ықтимал перспективаларына жүгінуді көздейтін аса кеңірек тарихи тұрғыдан қарастыру контексіне қосылуы керек. Теориялық ойдың тарихилығы, сайып келгенде, тарихи дамып келе жатқан шындықтың көп варианттылығын түсінудің қажетті шарты ретінде әрекет етеді.

Бүгін қазақ халқының рухани мұрасына тоқтала отырып, біз өз мәдениетімізді, өзіміздің ұлттық кодымызды сақтау сияқты қоғамдық сананы жаңғыртудың осындай маңызды аспектісіне мұқият назар аударуға мүмкіндік аламыз. Бұл өз кезегінде әртүрлі жергілікті мәдени орталықтандыруды жеңетін ұлттық-мәдени өмірдің әртүрлі формаларының көп өлшемділігі мен өзіндік құндылығын тануға негізделген әдістемеге көшпей мүмкін болмайды. Бұл әдістеменің негізгі мәселесіне — оның өзінің мәдени және тарихи өткеніне реконструктивті-конструктивті көзқарасы жатады. Яғни, бір жағынан бізге өткенімізге ұқыптылықпен мұқият қарауымыз керек, оның объективті жан-жақты реконструкциясы қажет. Екінші жағынан, позитивті сабақтастықты жүзеге асыра отырып, өткеннің мұрасын конструктивті түрде игеру қажет. Сонымен қатар, қоғамдық дамудың субъективті-тұлғалық аспектісін игеру, осы мұраның қоғамды реформалау үшін маңызы неде екендігі туралы сұраққа жауап беру кезінде дұрыс шешім қабылдауға мүмкіндік береді.

Қазақ халқының рухани мұрасын қамтитын өзінің дербес ұлттық кодын сақтау индивидтердің жалпы адамзаттық мәдениеті мен өз халқының рухани құндылықтарына өздігінен араласудың нақты мүмкіндігі ретінде адамның азғындалуына қарсы тұрады. Қазақ ойшылдарының шығармашылығында қалыптасқан этикалық-әлеуметтік тұжырымдамалар мәні адамзат мәдениетінің онтологиялық сұраныстарын білдірді.

Нәтижелер және талқылау

Осы ауқымды ғылыми-зерттеу, мәдени-ағарту, әлеуметтік-білім беру (және трансформациялық) бағдарламасын іске асыруда Әбу Насыр әл-Фараби мұрасы маңызды орын алады, ол қазіргі заманғы жалпыадамзаттық өркениеттік даму сұраныстары тұрғысынан да, сондай-ақ қазақстандық қоғамның әлеуметтік жаңғырту процестерінің рухани-адамгершілік құрамдас бөлігін жаңартудың әдіснамалық негіздерін іздеуі тұрғысынан да орасан зор маңызға ие. Бұл ретте әл-Фараби мұрасын қазақстандық қоғамдық сананың когнитивтік кеңістігіне енгізу жөніндегі зерттеудің перспективалық бағыттарының бірі оның идеяларын «қазіргі заманның өзекті мәселелері, дәстүр мен жаңашылдықтың арақатынасы, агрессия мен жатсынуды еңсеру, адамның рухани жетілуі, адам мен әлем үйлесімін түсіну тұрғысынан» қайта ұғынып түсіну болып табылады [4; 128].

Осыған байланысты, әрине, ұлы ойшылдың философиясы алдыңғы қатарда, өйткені бұл адамның танымдық рационалды қабілетінің дамуы оның өзін-өзі жетілдіруінің қажетті шарты болып табылады. Әл-Фарабидің өзі айтқандай, философия — «бақытқа апаратын жолдың көрсетеді» және «біз бақытқа қол жеткіземіз, егер де біз әсемдікке ие болсақ қана, ал әсемдікке ие болу тек философия өнерінің арқасында ғана мүмкін болмақ, сондықтан философияның арқасында ғана біз бақытқа қол жеткіземіз» деген тұжырым жасау керек [5; 35]. Кең мағынасында алғанда философия тек білім алумен шектелмейтін, сонымен қатар адамды қоршап тұрған барлық нәрселерді жетілдіруге қатысты оларды ақылға қонымды әрі саналы түрде қолдануды талап ететін ағартушылық ретінде әрекет етеді. «Философия барлық ізгіліктерді қамтуы мүмкін, сондықтан оны ғылымдардың ғылымы, ғылымдардың анасы, даналықтың даналығы, өнердің өнері деп атаған» деп санайтын ежелгі ойшылдардың дәстүрлерін жалғастыра отырып [5; 335], әл-Фараби философия туралы өзінің түсінігін дамытады. Оның түсіндірмесі бойынша философия бір жағынан көптеген ғылымдарды игеру арқылы метафизиканың шыңдарына апаратын жол ретінде әрекет етеді, содан кейін қоғамдық өмірде

даналықты іс жүзінде қолдану және екінші жағынан жоғары даналық тұрғысынан арнайы ғылымдарға олардың шынайы мағынасын беру мақсатында нақты шындыққа оралады.

Әл-Фарабидің ойынша философия дүниетанымдық іргетас болып табылатын және азаматтардың рухани-адамгершілік тәрбиесі оларды философия құрған ізгілікті және рационалды өмірдің мән мағынаға толы кеңістігіне тартуды көздейтін ең үздік қоғамдық жүйені осылайша ғана ұйымдастыруға болатынына сенімді. Сонымен қатар, қажетті философиялық білімді өз бетінше игеру қабілетіне ие болғандар басқа адамдарды оқытуға және тәрбиелеуге көмектесулері керек. «Дәрменсіз философ дегеніміз — бұл өз білімін басқа адамдарға мүмкіндігінше сіңіру үшін ең жоғары кемелдікті игере алмай, тек теориялық білімді ғана игерген адам» [5; 346].

Әл-Фарабидің философияның ең үздік қоғамдық жүйенің қалыптасуына әсері туралы ұстанымының маңызды аспектісі оның исламның діни дәстүрімен тығыз байланысты болып табылады. Өйткені, осы дәстүр бойынша «кемел мемлекет пен қоғам адамгершілікке, тіпті заттардың мәнін аса даналықпен түсінуге және Құдайдың ниеті мен еркіне сәйкес қалауынсыз жабдықталуы керек деген түсінік болғанда ғана құрылады; ал олардың кемел емес жетілмеген құрылымы, керісінше, адамдардың құдайлық белгілерден шегінуінің нәтижесі болып табылады» [6; 54]. Қазақстанның қазіргі рухани өмірінде діни фактор маңызды рөл атқаратындығы туралы контекстке байланысты әл-Фарабидің аталған көзқарастары ерекше өзектілікке ие болады. Ойшыл қоғамның әрбір саналы субъектісі Құдайдың даналығына жүгіну арқылы ғана ортақ итптік идеясына келе алатындығына назар аударады. «Азаматтар мұнда өздері үшін сыртқы емес және түбегейлі өздері үшін түсініксіз интеллектуалдық ақсүйектердің көзқарастарына бағынуы керек; олар өздерінің бірдей емес мүмкіндіктері мен әртүрлі тәсілдеріне қарай оларды діни-мемлекеттік қоғамдастыққа біріктіретін жоғарғы ақылды ерікке жету қажеттілігімен теңдестірілген, бірақ бұл айырмашылықтар мен бөлінулердің барлығы діни түсініктегі қатынастардың әмбебаптығының ықпалында болады» [6; 55]. Басқаша айтқанда, қоғамның көптеген мүшелерінде зияткерлік мәдениет пен сыни ойлау дағдылары дамымаған жағдайда, осындай діни ағартушылық, өздерінің діни парыздарын орындауға қатысты саналы көзқарас бейбітшілік, тақуалық және әділеттілік принципіндегі әлеуметтік өзара әрекеттесудің қажетті негізі бола алады.

Сонымен қатар, философия әлемдегі көпшілік үшін қарапайым және түсінікті саналатын әлемнің діни танымын толықтырып қана қоймайды, сондай-ақ бұл танымды маңызды әмбебап деңгейге көтеруге мүмкіндік береді. Осылайша, «адамдарды ұлттық, нәсілдік, әлеуметтік, діни көзқарастарына қарамастан білімге баулу мүмкіндігі туралы идеяны алға тарта отырып, Фараби жалпыадамзаттық гуманизм идеалдарын жариялау дәрежесіне дейін көтерілді» [7; 141].

Әл-Фарабидің идеялары қазақ халқының мәдениетінде философиялық ой қалыптасқан және дамыған рухани іргетасқа айналды, онда қазақ ойшылдарының этикалық көзқарастары адамгершілікті жетілдірудің жоғары жалпыадамзаттық идеясымен, жақсылық, ар-ождан, мейірімділік және әділеттілік идеяларымен ұштастырылды [8].

Дәл осы ұстанымдардың тұрғысынан, біздің ойымызша, белгілі қазақстандық философ, ғалым, педагог Б. Қасенов өзінің «Қазақстандық патриоттық намыс» санатындағы философиялық зерттеуін жүзеге асырды. Оның түсіндірмесіндегі «намыс» бұл — ар-намыс, ар-ождан, қадір-қасиет, ерік, батылдық, міндеттілік сияқты іргелі адамгершілік құндылықтарды қамтитын «көпмәнділігімен» қазақтың негізгі патриоттық сөзі. Әрбір адамның санасында осы құндылықтарды оятуда, оларға қажетті күш беруде Қазақстандағы әлеуметтік өзгерістердің жасампаз бастаулары мен негіздері ретінде Б. Қасенов өзінің басты шығармашылық міндетін көрді. «Қазақстандық патриоттық намыс» сияқты категория ретінде теориялық талдаудың маңыздылығы әлеуметтік практиканың нақты қажеттіліктеріне де байланысты болды. Б. Қасенов «Қазақстан Республикасының барлық субъектілерінің сезімдері, ойлары, іс-әрекеттері патриоттық ұлттық намыс арқылы ғана жүзеге асырылатынына» сенімді болды [9; 37].

Біздің Отанымыздағы саяси билік XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басындағы тарихи бетбұрыс кезінде «күнделікті тіршілік» туралы мәселелерді шешумен айналысып жатқан кезде, Б. Қасенов «адамды тек тіршіліктің қамы ойландырмайтынын» түсініп, ерекше жанды-рухани күш жігерімізбен жоғалған идеология мен жоғалған азаматтық бірегейлік жағдайындағы адамның өзінің Отанына деген қатынасы туралы мәселені алға қойды. Бұл мәселе шынымен де күмәнсіз, өзекті мәселе болып табылады, өйткені сол тарихи уақыттың сәтінде Қазақстанның есейген есті тұрғындарының көпшілігі үшін өз Отаны Кеңес Одағы болатын еді. КСРО-ның тәуелсіз мемлекеттерге ыдырауының салдарынан, Қазақстан Республикасы олардың бірі болды, көптеген

адамдардың алдына «жаңа» патриотизм мәселесін қойды. Біреу өзінің «тарихи отанына» баруды ұйғарды, бірақ этникалық қазақтар болып табылмайтын халықтың едәуір бөлігі өзінің болашақ тағдырын Қазақстан Республикасымен байланыстырды және жаңа қазақстандық бірегейлік пен жаңа қазақстандық патриотизмді қалыптастырудың күрделі процесіне қатысы бар болып шықты.

Мұндай қиын жағдай кезінде нақты немесе шынайы патриотизм деген не деген сұрақты объективті теориялық тұрғыдан талдау жасамай түсіне алмаймыз. В.С. Соловьев өз уақытында осы мәселе туралы ойлана отырып және оның қажеттілігін түсіндіре отырып, былай деп жазды: «қажетті артықшылық пен пайданың орнына зиян келтіретін және халықтарды өлімге апаратын ақылға сыймайтын патриотизм болады, тек дәлелсіз шағымдар білдіретін бос патриотизм болады және сайып келгенде, төмен, пасық әрі өзімшіл жеке мүддені ғана көздейтін тура жалған патриотизм болады» [10; 359]. Өз ойларын жалғастыра отырып, В.С. Соловьев тарихи тәжірибеге жүгінеді. Одан ол «халықтар өздеріне мақсат ретінде емес, ең жоғары және әмбебап идеалды игіліктерге қызмет еткенде ғана өркендеді және көтерілді» деген ойының мақұлданып расталуын іздейді [10; 360]. Шынайы патриотизм «барлық ұлттарды өз халқы ретінде сүюдің» ең жоғары моральдық талабы ретінде өз халқының әрбір өкілінің «өзін-өзі тану және ерік-жігерінің өзіндік актісімен» жүзеге асырылады деп тұжырымдайды [10; 378].

Б. Қасенов жаңа қазақстандық патриотизмнің қалыптасуының тарихи аспектісін зерттей отырып, қазақстандық патриоттық намыс, «оның шынайы мәні, оның болмысы өзінің ішінде қалыптасады, яғни... адамның рухани әлемінде — Отанға деген сүйіспеншілік сияқты барлық сүйіспеншіліктердің арасындағы маңызды махаббат сезімі түрінде көрініс беретін тұлғаның намысында қалыптасады» [9; 26]. Қазақстандық патриоттық намыстың ең жоғары адамгершілік талаптарына тоқталған Б. Қасенов, бұларсыз оның шынайы жүзеге асыру мүмкін емес деп, бірінші кезекте мыналарды атады: «Қазақстан халқының патриоттық намысын құрайтын барлық ұлттармен органикалық өзара байланыстағы намысты ұлттық қазақи ұждан; Қазақстан халқының патриоттық ар-ожданын құрайтын барлық ұлттармен органикалық өзара байланыстағы намысты ұлттық қазақи ұждан; Қазақстан халқының патриоттық қадір-қасиетін құрайтын, барлық ұлттармен органикалық өзара байланыстағы қазақтардың намысты қадір-қасиеті (ар-ождан мен ар-намыстың бірлігі ретінде)» [9; 29].

Алайда, біздің ойымызша, философиялық идеялардың маңыздылығы мен құндылығы теориялық зерттеу арқылы табылған идеалға нақты өмірде қол жеткізуге болатындығы туралы сенім қалыптасқан кезде ғана расталады, ал философтың өзі осы идеалды жүзеге асырудың жан жақты өңделген идеалдың позициясы тұрғысынан өзінің әрбір іс әрекетін ұғынуы мен жүзеге асыруындағы өмірлік талабы болып табылатын тұнға болып табылады.

Б. Қасенов өзінің зерттеуінде маңызды әлеуметтік процесс болып табылатын жастардың кәсіби өзін-өзі анықтауы аясында патриотизмнің қалыптасуының белсенді аспектісіне жүгінуі кездейсоқ емес. Шынында да, қазіргі әлемде адамның кәсіби қызметі көбінесе адамның наным-сенімдері, көзқарастары мен көңіл-күйлері ауытқуы тұрғысынан көрініс табууда. Және кәсіби қызметке қол жеткізуге қатысу және таңдау қандай рухани атмосферада жүретініне жеке патриоттық намыстың жетілуінің диалектикалық қарама-қайшылықты, алуан түрлі процесі де байланысты. «Шығармашылық рухани революция (үздіксіз шабыттану)» атмосферасын құра отырып, біз «олардың басынан бастап соңына дейін кәсіп пен қызмет жүйесіндегі патриоттық намыстың дамуының» формальды емес емес, бірақ шығармашылықты, бәсекеге қабілетті, еркін инновациялық процесіне ықпал етеміз [9; 44]. Бірақ мұндай атмосфера өздігінен пайда болмайды, ол дайын жағдайлардың, адамға сырттан немесе тек жоғарыдан түсірілген шарттар мен жағдайлардың пассивті салдары болып табылмайды. Бұл адамның экономикалық, құқықтық, саяси тәртіптердің шектеулілігі мен қадір-қасиетіне бағыну жағдайын үнемі еңсерудің нәтижесінде мүмкін болады. Әркімге осындай өз-өзімен жұмысты жүргізудің жеке және әлеуметтік қажеттілігі неғұрлым маңызды болуы керек, өзімен жұмыс жасау барысында біз өзіміздің шектеулеріміз бен кемшіліктерімізді жеңе отырып, жетілген әлеуметтік-тарихи міндеттерді шешуге дайын боламыз.

Бұл жұмыста Б. Қасенов ізденісті-шығармашылық патриоттық студенттік намысқа маңызды рөл береді, оның ойынша: «Студент өзінің саналы түрде әлеуетті намысын белсенді қызметке айналдыруға міндетті» [9; 53]. Философтың ұсынған студенттің инновациялық бағытталған оқу іс-әрекеті процесіндегі студенттік патриоттық намысты жүзеге асыру мүмкіндігіне теориялық талдау оқытушылармен бірлесіп, көлемі жағынан барынша ықшамдалған, бірақ мазмұны жағынан барынша бай университет жастарының өмірлік стратегиясының бағдарламасы ретінде қарастырылуы мүмкін. Бұл ретте, осы Стратегияның негізі Б. Қасеновтің студенттің оқу процесіне өзінің қатынасын еркін

таңдау жасауына түбегейлі мақсат қоюы болып табылады. «Студент — құл болады, егер ол өмірдің қиындықтарына, оқу бағдарламасын меңгерудің қиындығын негізге ала отырып, білімнің тек беткі жағын ғана түсінеді, қиын және шыдамдылықты қажет ететін оқу, терең кәсіби, әлеуметтік-саяси білім алуға тырыспайды және саналы түрде жұмыс істемейді» [9; 54].

Еркіндік — бұл адамның өзінің өмірлік таңдауына саналы көзқарасының мәні. Еркіндік өз өзінің себебі болып табылады және онда өзінен тыс себеп болмайды. Қазіргі заманғы қоғамның әлеуметтік шындығы негізінен сыртқы жағынан белсенді, бірақ ішкі жағынан пассивті адамның түрін дамытса, философ намысты «қуатты жанды-рухани, моральдық-психологиялық күш» деп қабылдап тануды талап етеді. Әлеуметтік қызметтің алуан түрлеріне қатысатын адам өзінің мінез-құлқын таңдау үшін жауапкершілікті қабылдауға дайын болады. Әлем адамға практикалық жауаптар беруге тура келетін сұрақтар қояды. Адамның өмір сүруінің өзі оны болашақты ойлап қамығатын жағдайға қояды. Дәл сол студент «оқудың алғашқы күндерінен бастап, уақытты жоғалтпай, мұқият, шыдамдылықпен, кәсіби, әлеуметтік-экономикалық, саяси білімді белсенді түрде игере бастайтын, білім аруды культке айналдыратын, нақты өмірді, елдегі және әлемдегі нарық заңдылықтарын терең және жан жақты түсінетін, өзіне де және оқытушыларға да тыныштық бермей, «неліктен» деген сияқты шексіз сұрақтар қоя беретін және өзінің сұрақтарына жауап күтетін» еркіндікке ие болады [9; 54].

Қазақстандық патриоттық намыс мәселесіне шынайы философиялық көзқарас танытқан Б. Қасенов бұл ұғымды талдау біржақты болып табылмайды және ол шындықты аяқталған, ыңғайлы схемаға сәйкестендіруге ұмтылудан аулақ. Шынайы философ ешнәрседен қорықпайды, бірақ ол ғылыми білім көбінесе жиі айналып өтетін, өзі әлі аяқталып бітпеген және әлі де қалыптасып бітпегендерге жүгінген қарама қайшылықты әрі ең ыңғайсыз мәселелерді қарастыруды аса байыптылықпен өз мойнына алады. Нарықтық қатынастар құрылымындағы Намыс адамзат рухының жағымсыз, зиянды аспектілеріне, «рухани бұрмаланушылыққа» жүгінуге мәжбүр етеді. «Нарықтық стихияда» материалдық әл-ауқатқа қол жеткізу құнды саналады. Материалдық әл-ауқатты арттыру абсолютті мақсат деңгейіне көтеріледі. Адам өмірінің өзіндік ерекше «биологиялануы» өтіп жатады, онда өзінің дербес қажеттіліктерін қанағаттандыру мүмкіндіктердің бәсекелестігін өмір сүру кеңістігі үшін күреске, жеке адамдардың, әлеуметтік топтардың, корпорациялардың мүдделерінің қақтығысының пайда болуының себебіне айналады. Міне Б. Қасеновтің ойынша, бүкіл қоғамнан, оның барлық құрылымдары тұрғысынан «намыстың ұлы патриоттық рухының сарқылмас құпия оң-теріс күші мен қуатын» түсіну және тәжірибеде қолдану қажет [9; 73].

Осылайша, Б. Қасенов ұсынған қазақстандық патриоттық намыс категориясында әлемге деген гуманистік көзқарас барлық құштарлықпен көрініс береді. Біздің кіші және үлкен, жергілікті және жаһандық болсын барлық қиыншылықтарымыздың артында адам рухының дағдарысы, ғаламдағы әмбебап адам қызметінің миссиясын ұғына және біле отырып, әлеммен өзіміздің қарым-қатынасымызды құру қабілетінің жоқтығы тұр. «Ғасырлық фантазия мен шындық: жер бетіндегі патриоттық намыс ғарыштық, жалпыадамзаттық патриоттық намыс дәрежесіне дейін көтерілді» [9; 152-153]. Қайғылы мен үмітсізді шатастыруға болмайды, бұл екеуі бөлек нәрселер. Басынды еңкейтіп, қолыңды төмен түсіріп, оқиғаның ақырзаманмен аяқталуын жабырқап күту мүмкін емес. Қазақстандық патриоттық намыстың мүмкіндіктерінің шексіздігін белгілей отырып, Б. Қасенов философиялық тұрғыдан мынадай тұжырымдалған жолмен жүру керек деді, яғни: өзектілігі жағынан — «индивидуалдық-тұлғалық патриоттық намыс»; әлеуеті жағынан — «ғарыштық патриоттық намыс дамудың абсолютті шегі ретінде, қазіргі заманғы өркениет жағдайындағы абсолютті ақиқат ретінде» [9; 153].

Қорытынды және тұжырымдар

Мемлекеттің ұлттық саясаты ғылымның теориялық, әдіснамалық жетістіктеріне қатаң түрде сәйкес құрылуы керек деген тезис бұрыннан бері қазіргі әлеуметтік-гуманитарлық білімнің аксиомасына айналды. Бұл ұлттық сананың қалыптасу сипатын және әлеуметтік кеңістіктегі ұлтаралық қатынастардың принциптерін анықтайтын ғылыми талдау дегенді білдіре ме? Немесе ғылыми ойдың өзі «ұлттық» салаға жұмылдырылып, эмоционалды манипуляцияның объектісіне айналады ма? Өкінішке орай, ұлттық сана проблемаларын зерттеу көбінесе ұлтшылдық нұсқамалардың эпистемологиялық координаттарында жүргізіледі деп айтуға болады. Ұлттық сана саласындағы ғылыми ізденістер, әдетте, саяси және экономикалық контекстермен ауырлатылған ұлттық идея деп аталатын нәрсені анықтау және тұжырымдау әрекеттерімен байланысты болып қала береді. Бұл проблемалық кеңістіктің маңызды байлығын айтарлықтай кедейлендіретін біржақты тәсіл

деген ой туады. Істің бұл жағдайы бірқатар ескірген әдіснамалық ракурстарды қайта қарауды талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда, қазіргі заманғы ғылыми талдау болып жатқан құрылымдық өзгерістерді ескеруі керек және ұлттық санада қалыптасқан бүкіл мәдени салаға баса назар аударуы керек. «Ұлттық сана» ұғымын түсіндіру оның когнитивті мазмұны мен әлеуметтік-мәдени шарттылығын ескере отырып жүзеге асырылуы керек. Ұлттық сананы қалыптастырудың негізгі құралы өз халқының нақты өміріне, оның өзіндік ерекше ұлттық шығармашылығына интеллектуалды және эмоционалды-ерікті түре сіңісетіндей болуы тиіс. Ұлттық сана идеялардың, құндылықтардың нұсқамалардың белгілі бір жиынтығы ретінде нақты тарихи сипатқа ие. Сондықтан ұлттық сана адамның «өзінің ұлтына» тиесілігін білетін жеке санасы негізінде қалыптасады және басқа әлеуметтік қауымдастықтарға қатысты мәдени тұрғыдан өзін-өзі тануында, өзінің ортақ тарихи тағдырын түсінуінде қалыптасады.

Әлеуметтік трансформация процестері қарқындылықпен күшейген сайын, осы өзгерістерге белсенді қатысатын адамдар саны да тез өсуде. Қазіргі заманның адамы болып жатқан өзгерістерді тек бақылаушы болудан бас тартып, ерікті түрде немесе еріксіз жалпы планеталық масштабтағы оқиғалардың тікелей қатысушысына айналады. Және бұл қазіргі уақыттағы әлеуметтік-мәдени жағдайдың ең айрықша ерекшеліктерінің бірі болуы мүмкін. Бірақ болып жатқан өзгерістерге алда қатыса отырып, біз оларды жүзеге асыру мүмкіндігінің өзі болашақ үшін жауапкершіліктің толық өлшемін өзімізге қабылдау қабілетімізге тікелей байланысты екендігі туарлы әрқашан өзімізге есеп бере бермейміз. Бұл өз кезегінде, жалпы әл-ауқатқа жету үшін адамдардың бірлескен күш-жігерінің нәтижесі ретінде әлеуметтік процестердің табиғаты мен мәнін терең түсіну қажеттілігі туралы түсінік болмаса, мүмкін болмайды. Сондықтан бүгінде жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарды біріктіретін тұтас шығармашылық дүниетанымның рөлі мен маңызы туралы мәселені қайта-қайта көтеру өте маңызды [11].

Қазіргі заманғы Қазақстанда жүргізіліп жатқан әлеуметтік-гуманитарлық зерттеулер кеңістігінде тұтас шығармашылық дүниетанымды дамыту мәселелері ерекше маңызға ие, өйткені экономикалық өзгерістердің бағытын дәл анықтай отырып, біз жаһандық тұрақсыздық жағдайында дамуымыздың идеологиялық және рухани-адамгершілік бағдарларын іздеуді жалғастыра береміз. Бұл ізденістегі іргелі бағыттардың бірі, біздің ойымыз бойынша жаңа әлеуметтік институттар ретінде қалыптасуы үшін ең бастысы — Қазақстан халқы ретінде жаңа этномәдени бірегейлікке ие болу үшін өзінің дербес негізін анықтау болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Данилов А.Н. На пути к многоцивилизационной целостности / А.Н. Данилов // Философский журн. — 2022. — Т. 15, № 4. — С. 54–60.
- 2 Мамардашвили М.К. Сознание и цивилизация / М.К. Мамардашвили // Путь в философию. Антология. — М.: ПЕР СЭ; СПб.: Университетская книга, 2001. — 445 с.
- 3 Нысанбаев А.Н. Культурное наследие и развитие философии современного Казахстана / А.Н. Нысанбаев // Вопросы философии. — 2009. — № 11. — С. 27–38.
- 4 Нысанбаев А.Н. Развитие фарабиеведения в Казахстане: итоги, проблемы и перспективы / А.Н. Нысанбаев // Вопросы философии. — 2011. — № 5. — С. 119–129.
- 5 Аль-Фараби. Социально-этические трактаты / Аль-Фараби. — Алма-Ата: Наука, 1973. — 400 с.
- 6 Бурабаев М.С. Духовное наследие аль-Фараби: история и современность / М.С. Бурабаев, Н.Х. Жолмухамедова, А.М. Кенисарин, Г.Р. Коянбаева, Г.К. Курманғалиева. — Алматы: КазгосИНТИ, 2001. — 217 с.
- 7 Сатыбекова С.К. Гуманизм Аль-Фараби / С.К. Сатыбекова. — Алма-Ата: Наука, 1975. — 144 с.
- 8 Барлыбаева Г.Г. Этическая мысль казахов как основа духовного возрождения страны / Г.Г. Барлыбаева, А.Н. Нысанбаев // Вопросы философии. — 2018. — № 9. — С. 13–19.
- 9 Касенов Б. Казахстанский патриотический намыс: Философский очерк / Б. Касенов. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2007. — 161 с.
- 10 Соловьев В.С. Оправдание добра. Нравственная философия: сочинения [в 2-х т] / В.С. Соловьев. — Т. 1. — М.: Мысль, 1990. — 892 с.
- 11 Нысанбаев А.Н. Становление глобальной этики взаимопонимания / А.Н. Нысанбаев // Вопросы философии. — 2017. — № 8. — С. 11–19.

С.Г. Караконисова, П.П. Солощенко

Общечеловеческое и национальное в контексте философского осмысления перспектив цивилизационного развития Казахстана

В статье предложен философский анализ перспектив цивилизационного развития Казахстана, в котором общечеловеческие и национальные ценности рассмотрены в качестве фундаментальной мировоззренческой основы общественного прогресса. Обращаясь к духовному наследию прошлого и философским поискам современных казахстанских философов, авторы раскрывают глубокое гуманистическое содержание идей, определяющих вектор духовной модернизации современного казахстанского общества. Основной задачей представителей социогуманитарного знания авторы считают разработку новой методологии социальной самоорганизации, способной предложить иную фундаментальную стратегию цивилизационного развития, учитывающую активное сознательное деятельностное участие как можно большего числа людей в ее реализации. Обоснована необходимость соответствия национальной политики государства теоретическим и методологическим достижениям науки. Отмечена важность поиска идеологических и духовно-нравственных ориентиров развития в условиях глобальной неустойчивости. Авторами показано одно из фундаментальных направлений в этом поиске, а именно определение собственной почвы для становления как новых социальных институтов, так и, самое главное, для обретения новой этнокультурной идентичности в качестве казахстанского народа. В статье рассмотрено наследие Абу Насра аль-Фараби, имеющее огромное значение как в контексте запросов современного общечеловеческого цивилизационного развития, так и в свете поисков казахстанским обществом методологических оснований обновления духовно-нравственной составляющей процессов социальной модернизации. Рассмотрено творчество казахстанского философа Б. Касенова, в основе которого лежит понятие «намыс» как основа социальных преобразований в Казахстане, формирования новой казахстанской идентичности и нового казахстанского патриотизма.

Ключевые слова: Казахстан, цивилизационное развитие, общечеловеческие ценности, национальная идентичность, патриотизм, социальная активность, самоорганизация, намыс, национальное сознание, самопознание.

S.G. Karakoniso,va, P.P. Solochshenko

Universal and national in the context of philosophical understanding of the prospects for the civilizational development of Kazakhstan

The article proposes a philosophical analysis of the prospects for the civilizational development of Kazakhstan, in which universal and national values are considered as the fundamental ideological basis of social progress. Turning to the spiritual heritage of the past and the philosophical searches of modern Kazakhstani philosophers, the authors reveal the deep humanistic content of ideas that determine the vector of spiritual modernization of modern Kazakhstani society. The main task of representatives of socio-humanitarian knowledge, the authors consider the development of a new methodology of social self-organization, capable of offering a different fundamental strategy of civilizational development, taking into account the active conscious active participation of as many people as possible in its implementation. The necessity of compliance of the national policy of the state with the theoretical and methodological achievements of science is substantiated. The importance of searching for ideological and spiritual and moral guidelines for development in the context of global instability is noted. The authors show one of the fundamental directions in this search, namely the determination of one's own soil for the formation of both new social institutions, and, most importantly, for the acquisition of a new ethno-cultural identity as the Kazakh people. The article considers the legacy of Abu Nasr al-Farabi, which is of great importance both in the context of the demands of modern human civilizational development, and in the light of the Kazakh society's search for methodological grounds for updating the spiritual and moral component of the processes of social modernization. The work of the Kazakh philosopher B. Kasenov is considered, which is based on the concept of "namis" as the basis of social transformations in Kazakhstan, the formation of a new Kazakh identity and new Kazakh patriotism.

Keywords: Kazakhstan, civilizational development, universal values, national identity, patriotism, social activity, self-organization, namis, national consciousness, self-knowledge.

References

- 1 Danilov, A.N. (2022). Na puti k mnogotsivilizatsionnoi tselostnosti [On the way to multi-civilization integrity]. *Filosofskii zhurnal — Philosophical journal*, 15 (4), 54–60 [in Russian].

- 2 Mamardashvili, M.K. (2001). Soznanie i tsivilizatsiia [Consciousness and civilization]. Put v filosofiiu. Antologiiia — The path to philosophy. Anthology. Moscow: PER SE; Saint Petersburg: Universitetskaia kniga [in Russian].
- 3 Nysanbaev, A.N. (2009). Kulturnoe nasledie i razvitie filosofii sovremennogo Kazakhstana [Cultural heritage and development of the philosophy of modern Kazakhstan]. *Voprosy filosofii — Questions of Philosophy*, 11, 27–38 [in Russian].
- 4 Nysanbaev, A.N. (2011). Razvitie farabievdeniia v Kazakhstane: itogi, problemy i perspektivy [Development of Farabian studies in Kazakhstan: results, problems and prospects]. *Voprosy filosofii — Questions of Philosophy*, 5, 119–129 [in Russian].
- 5 Al-Farabi. (1973). Sotsialno-eticheskie traktaty [Socio-ethical treatises]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 6 Burabaev, M.S., Zholtmukhamedova, N.H., Kenisarin, A.M., Koianbaeva, G.R., & Kurmangalieva, G.K. (2001). Dukhovnoe nasledie al-Farabi: istoriia i sovremennost [The spiritual heritage of al-Farabi: history and modernity]. Almaty: KazgosINTI [in Russian].
- 7 Satybekova, S.K. (1975). Gumanizm Al-Farabi [Humanism of Al-Farabi]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 8 Barlybaeva, G.G., & Nysanbaev, A.N. (2018). Eticheskaia mysl kazakhov kak osnova dukhovnogo vozrozhdeniia strany [The ethical thought of the Kazakhs as the basis of the spiritual revival of the country]. *Voprosy filosofii — Questions of Philosophy*, 9, 13–19 [in Russian].
- 9 Kasenov, B. (2007). Kazakhstanskii patrioticheskii namys: Filosofskii ocherk [Kazakhstan patriotic namys: a philosophical essay]. Karaganda: Izdatelstvo Karagandinskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 10 Solovev, V.S. (1990). Opravdanie dobra. Nравstvennaia filosofiiia: sochineniia [Justification for goodness. Moral philosophy]. (Vols. 1-2). Vol. 1. Moscow: Mysl [in Russian].
- 11 Nysanbaev, A.N. (2017). Stanovlenie globalnoi etiki vzaimoponimaniia [The rise of a global ethics of understanding]. *Voprosy filosofii — Questions of Philosophy*, 8, 11–19 [in Russian].